

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ НЕПОВНОЇ СІМ'Ї НА СОЦІАЛІЗАЦІЮ ДИТИНИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Сім'я – це найперший соціальний інститут, який вносить вагомий вклад у процес соціалізації дитини і першочергова роль у цьому належить батькам. Стиль сімейної соціалізації пов'язаний з національно культурою, традиціями, а в їхніх рамках – із соціальною приналежністю й рівнем освіти батьків. Ці обставини впливають на характер виховання дітей [9, с. 18]. Відповідальність батьків за виконання своїх обов'язків в умовах демократизації, гласності, гуманізації значно підвищується. Однак деякі батьки цього не розуміють, далеко не всі можливості сімейного виховання реалізуються в повному обсязі.

Причин багато, серед них – погіршення соціально-економічних, побутових, психологічних умов життя сім'ї, відсутність ціннісних орієнтацій, зміна сімейних цінностей, безшлюбне материнство, розповсюдження неофіційних шлюбно-сімейних стосунків, низький рівень відповідальності, а також правових, морально-естетичних обов'язків батьків, що зумовили зростання кількості розлучень, неповних сімей.

Терміном «неповні» позначають категорію сімей, в яких дитина до 16 років проживає з одним із батьків, який несе за неї повну відповідальність. Так, у 2012 році, зазначив директор Департаменту сім'ї та дітей Міністерства соціальної політики України Р.Ковбаса, було зареєстровано 278 тисяч шлюбів, 61 % сімей розлучилися, 95 % громадянських шлюбів розпалося, 34 % дітей живуть в неповних сім'ях. Отже, можна стверджувати, що проблема неповної сім'ї набула величезного розмаху і продовжує набирати обертів.

Проблема розлученої сім'ї в останні десятиріччя набула значного поширення в Україні та за її межами. Відбувається деформація у структурі сім'ї та родинних стосунках, що призводить до негативних наслідків у розвитку особистості дитини. Деформація родини буває структурною і психологічною (за А. Реаном). На сучасному етапі більше уваги приділяють фактору психологічної деформації родини, оскільки руйнування міжособистісних стосунків і цінностей особливо негативно впливають на розвиток дитини [3].

Аналіз наукових досліджень з проблематики неповної сім'ї (Т. Алексєнко, І. Гребенніков, І. Зверева, Б. Ковбас, І. Кон, В. Костів, Б. Нухаєва, В. Постовий, І. Трубавіна, В. Сатір, В. Целуйко, Л. Шнейдер та ін.), а також праць класиків вітчизняної педагогіки (А. Макаренко, В. Сухомлинський, М. Стельмахович) свідчить, що їх автори відносять неповну сім'ю як до потенційно несприятливого фактору соціалізації особистості дитини, так і до неблагополучної у цьому аспекті. Так, І. Кон підкреслює,

що неповна сім'я створює труднощі різного характеру у адекватній соціалізації дітей в сім'ї, але водночас висловлює думку, що відсутність одного з батьків не виключає можливості нормального розвитку дитини [6]. А. Макаренко писав: «Дуже болісно позначається на вихованні дитини, якщо батьки не живуть разом, якщо вони розійшлись. Питання про структуру сім'ї – питання дуже важливе, і до нього треба відноситися цілком свідомо» [8, с. 10]. Діти, які виростають у таких сім'ях, не можуть спостерігати відносини між чоловіками та жінками, і тому вони виростають, не маючи цілісної моделі цих відносин. А. Макаренко вважав, якщо батьки по-справжньому люблять своїх дітей та хочуть їх виховати якнайкраще, вони повинні намагатися свої взаємні незгоди не доводити до розриву та не ставити саму дитину у важке становище [8, с. 11].

Немає сімей, де б не виникали проблеми, конфлікти. Проте якщо сім'я стає полем битви інтересів та потреб подружжя, то весь негативізм відбивається на дитині, завдаючи їй психологічних травм. Сильним негативним фактором у розвитку дитини виступає розлучення батьків.

Мотиви та причини розлучень, психологічні особливості наслідків розриву сімейних відносин досліджуються в роботах А. Волкова, Г. Воронцова, М. Геллегер, М. Деніелс, Ф. Додсон, С. Зеленчукова, І. Еббера, Дж. Елстайн, М. Орідороги, А. Келама, К. Кузнецова, В. Лисенко, С. Макланахан, Г. Навайтиса, О. Неделіна, Б. Нусхаєва, Д. Попену, А. Сіпельникова, В. Солоднікова, Д. Четет та ін.

Окремі питання життєдіяльності розлученої сім'ї розглянуті у працях педагогів і психологів. Так, Г. Філонов розкриває об'єктивні та суб'єктивні передумови деформації процесу виховання в неповних сім'ях. Ю. Вавілов й А. Демидов розглядають загальні проблеми виховання дітей у розлученій сім'ї, а Т. Лютова відмічає дефіцит спілкування дорослих із дітьми із неповних сімей. У дослідженні В. Костіва показано негативний вплив неповної сім'ї на моральне виховання підлітків. Проблеми впливу розпаду сім'ї на дітей дошкільного віку висвітлює Т. Гаврилова.

Аналіз соціально-педагогічних досліджень свідчить про зростаючий інтерес учених до проблеми ранньої соціалізації дітей. Розроблено вітчизняні та зарубіжні концепції соціалізації особистості (В. Алфімов, І. Зверева, А. Капська, А. Мудрик, І. Рогальська). Ученими досліджувалися модель соціальної компетентності (В. Слот, Х. Спанярд), структура та зміст соціальної зрілості (О. Михайлов, В. Радул); професійна та комунікативна компетентності (І. Бех, С. Демченко, М. Елькін, С. Козак, А. Онкович та ін.); соціально-психологічна компетентність (Л. Лепіхова); життєва компетентність (І. Єрмаков, Л. Сохань, І. Ящук та ін.); соціальна компетентність дошкільників та молодших школярів (М. Гончарова-Горянська, О. Кононко та ін.); структура соціальної компетентності (В. Масленнікова). Водночас аналіз різних концепцій та напрямів наукового вивчення соціального розвитку дає підставу стверджувати, що на сучасному етапі недостатньо вивчено особливості соціалізації дітей дошкільного віку в

неповних сім'ях.

Мета статті полягає у теоретичному аналізі особливостей впливу неповної сім'ї на соціалізацію дитини дошкільного віку, зокрема впливу розлучених батьків.

Соціалізація (лат. *socialis* – суспільний) – історично зумовлений процес розвитку особистості, надання та засвоєння індивідом цінностей, норм, установок, зразків поведінки, що притаманні даному суспільству. Його результатом є активне відтворення особистістю набутого соціального досвіду в своїй діяльності та спілкуванні. Соціалізація може відбуватися як в умовах виховання, тобто цілеспрямованого формування вихованця, так і в умовах стихійного впливу на особистість [13].

«Позитивна» соціалізація особистості сприяє її соціальному розвитку, самовдосконаленню та самореалізації, що у кінцевому випадку впливає на процес відродження суспільства.

Провідником соціалізаційних процесів виступає батьківська сім'я. Вона займає головне місце в моральному формуванні особистості, бере з перших днів життя дитини на себе турботу про її здоров'я і виховання, сім'я дає дітям початкові знання про навколишній світ, виробляє певні уявлення і навички, допомагає здійснювати контакти з багатьма іншими людьми тощо [12]. Головними каналами, по яких здійснюється вплив на дитину в сім'ї, виступають батьківська любов, батьківський авторитет, моральні орієнтації батьків, психологічний клімат у родині. Як результат позитивного впливу названих чинників у дитини формується сприятлива позиція в родині, почуття захищеності, емоційне благополуччя, а засвоєні моральні еталони стають орієнтирами подальшої поведінки.

Соціалізація дитини починається з народження. На всіх етапах життя людини сім'я є найважливішим компонентом мікросередовища. У житті дитини протягом перших років домінують соціалізуючі впливи сімейного оточення. Перевага сім'ї як виховного колективу полягає в тому, що дитина має можливість постійно спостерігати поведінку батька й матері в неофіційних сімейних стосунках; спілкуватися з людьми різного віку, статі, життєвого досвіду; просто й природно залучатися до реального життя. У сім'ї складаються емоційно насичені взаємини між батьками й дітьми, які мають особистісний характер, набувається необхідний соціальний досвід.

У дошкільному віці в дитини конструюється образ соціального світу, закладається базис її особистісної культури, відбувається усвідомлення себе як індивідуальності, формується її ставлення до інших людей, до світу в цілому. Згідно Базового компонента дошкільної освіти [1] дитина обізнана із нормами та правилами сімейного (родинного) співжиття; здатність їх дотримуватися; уміння підтримувати доброзичливі, дружні, довірливі стосунки в родинному колі, виявляти турботу і любов до рідних та близьких членів родини. Обізнана із різними соціальними ролями людей (знайомі, незнайомі, свої, чужі, діти, дорослі, жінки, чоловіки, дівчатка,

хлопчики, молоді, літні тощо); з елементарними соціальними та морально-етичними нормами міжособистісних взаємин; уміння дотримуватися їх під час спілкування. Здатність взаємодіяти з людьми, які її оточують: узгоджувати свої дії, поведінку з іншими; усвідомлювати своє місце в соціальному середовищі; позитивно сприймати себе. Вміння співпереживати, співчувати, допомагати іншим, обирати відповідні способи спілкування в різних життєвих ситуаціях.

Наявність обох батьків створює для дитини передумову нормального емоційного та морального її розвитку в сім'ї. Та процес розлучення – не миттєвий психологічний факт. Серед симптомів, які можуть сигналізувати про гостре переживання дитиною неприємностей між батьком та матір'ю знаходимо: негативізм, нервозність, почуття провини, аутоагресія, замкнутість тощо. Брак уваги батьків, розуміння, підтримки призводить до емоційної нестабільності дитини, появи тривоги, страхів. Діти фантазують, що тато чи мама більше ніколи до них не прийдуть, що їх розлюбили.

Існує багато причин, які сприяють розлученню, наприклад:

- урбанізація;
- залучення жінок до праці;
- економічна самостійність жінок;
- зміна форм соціального контролю;
- руйнування релігійної основи шлюбу;
- ослаблення зв'язків між поколіннями;
- зниження цінності й кількості дітей у сім'ї [4, с. 56–57].

Діти розлучення можуть мати різний досвід та різні наслідки, які базуються на часі руйнування сім'ї та статі дитини. Тривалість негативних подій є важливим фактором впливу на дитину. Потенційні наслідки не є постійними. С. Крейн та А. Беллер [7, с. 67] зробили висновок, що найгірші наслідки розлучення є для дітей дошкільного віку. Ці наслідки збільшуються з часом. Також з'ясували, що хлопчики страждають більше через розлучення, яке впливає на них більш істотно. Однак К. Бюлер та Дж. Геральд [2] виявили, що конфлікт у сім'ї, де є діти від 2 до 11 років, більш негативно позначаються на дівчатах, на яких вплив розлучення не зникає з часом. Й. Сан [11, с. 697–713] же довів, що наслідки розлучення на дітей не дуже різняться від статі дитини.

Наслідком кризи сім'ї стають багаточисленні проблеми дитинства, якими є: великий відсоток дітей з відхиленням емоційно-вольового розвитку та поведінки; порушенні процесів формування моральної сфери, що призводить до культу жорстокої сили, панування матеріальних цінностей над духовними; поширюється алкоголізм, наркоманія, кримінал у дитячому середовищі та ін.

О. Отравенко стверджує, що розлучення має не лише негативне значення для дитини, а й позитивне, за умови подолання кризової ситуації у стосунках батьків, надання їм можливості для розвитку та реалізації [10, с. 323].

Функції батька та матері у вихованні дитини неіdentичні. Чеські педагоги Я. Гамарова та Л. Голкович вважають, що роль батька є головною при формуванні суспільних цінностей і значення її зростає з дорослішанням дітей, а роль матері призначена для збереження гармонійності в сім'ї та збагачення почуттєвих зв'язків між її членами [5, с. 135]. Проблема розлученої родини полягає у тому, що мати не може замінити батька уже тому, що вона жінка, і тому, що один з батьків не може замінити двох.

Розлучення для багатьох жінок є сильним потрясінням у житті, у стані горя і сорому мама нерідко у всіх негараздах звинувачує батька, виховує у дітей почуття ненависті й зла до нього, яке може обернутися потім не тільки проти її батька, але і проти неї й інших дорослих.

Ще складніше процес соціалізації дітей проходить у тих сім'ях, у яких мати інтенсивно хоче «влаштувати» своє особисте життя. У сім'ї часто з'являються нові вітчими. Деякі з них, оселяючись у квартирі, хочуть перебудувати на свій лад їх сімейний побут, вимагаючи від дитини певного ставлення до себе, а потім їх залишають. На їх місце можуть прийти інші, і все починається спочатку. Дитина стає замкнутою, вона відчуває себе нікому не потрібною. Часто у дитини погіршуються стосунки з мамою.

Діти в розлученій сім'ї залишаються без догляду, поки мати на роботі, у два рази частіше, ніж у повній. Державна допомога, як і аліменти, полегшують умови життя неповної сім'ї, але не можуть вирішити тих матеріальних проблем, із якими вона стикається. Матеріальні труднощі в розлучених сім'ях переносяться важко і травмують психіку дітей, породжують невдоволення, заздрість, приниження, злість.

Необхідною умовою виховання дітей із розлучених сімей є компенсаційна діяльність дорослих, що доповнює дитині недостатню батьківську (материнську) увагу, завдяки якій виробляються необхідні навички взаємовідносин з іншими людьми, проявляються теплі та щирі емоційні стосунки, які сприяють задоволенню життєво важливих потреб.

Отже, психологічна атмосфера сімейної життєдіяльності значною мірою впливає на життєвий шлях дитини. Агресивність, девіантна поведінка, гальмування соціальної зрілості, невпевненість, нездатність встановлювати міцні емоційні контакти тощо – все це як риси особистості дитини формується унаслідок деструктивних стилів поведінки батьків відносно своїх дітей. Адже сім'я є першоосновою суспільства, де найвищою мірою виявляються та формуються індивідуальні особливості кожного з батьків, дітей та інших членів родини, реалізуються природні потреби, формуються цінності, мотиви поведінки як критерії розвитку особистості, відбувається становлення соціальної компетенції та соціалізації її членів. Відповідно сім'я займає найважливіше місце серед причин поведінки, які відхиляються від норми. Важливість сімейної соціалізації полягає в тому, що в сім'ї формуються не тільки соціально-значимі якості особистості, але і властиві їй критерії оцінювання явищ, подій, людей.

Основними проблемами неповної сім'ї є проблеми родинного дискомфорту дитини, у дитини розвиваються комплекси різного характеру, відсутність внутрішньої гармонії, що врешті-решт призводять до психологічних зрушень тощо. Здійснена нами розвідка не вичерпує всіх аспектів означеної проблеми. Перспективу нашого дослідження ми вбачаємо у розробці моделі педагогічного супроводу соціалізації дітей дошкільного віку з неповних сімей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Базовий компонент дошкільної освіти / науковий керівник: А. М. Богуш, дійсний член НАПН України, проф, д-р пед. наук ; авт. кол-в: Богуш А. М., Беленька Г. В., Богініч О. Л. та ін. – К. : Видавництво, 2012. – 26 с.
2. Buehler C. Marital conflict, ineffective parenting, and children's and adolescent's maladjustment / C. Buehler, J. Gerard // *Journal of Marriage and Family*. – 2002. – № 64. – P. 74–92.
3. Демиденко Т. М. Виховний потенціал – провідна характеристика сім'ї як педагогічної системи / Т. М. Демиденко // *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. – 2011. – № 1. – С. 58–63.
4. Келам А. Причини конфликтных ситуаций в семье / А. Келам, И. Эббер // *Человек после развода*. – Вильнюс, 1985. – С. 56–66.
5. Кирьянова О. Г. Развод по-американски / О. Г. Кирьянова – М. : Педагогика, 1984. – 249 с.
6. Кон И. Современное отцовство: мифы и проблемы / И. Кон // *Семья и школа*. – 2003. – № 4. – С. 26–31.
7. Krein S., Beller A. Educational Attainment of Children from Single-Parent Families: Differences by Exposure, Gender, and Race / S. Krein, A. Beller // *Demography*. – 1988. – № 25(2). – P. 21–34.
8. Макаренко А. С. Избранные педагогические сочинения : в 2-х т. / ред. коллегия: В. Н. Столетов (пред.) [и др.] ; под ред. И. А. Каирова (отв. ред.) [и др.]. – М. : Педагогика, 1977. – Т. 2. – 320 с.
9. Микляева Н. В. Создание условий эффективного взаимодействия с семьей / Н. В. Микляева. – М. : Айрис-пресс, 2007. – 223 с.
10. Отравенко О. В. Розлучення батьків та його вплив на успішність навчання дитини у школі / О. В. Отравенко // *Вісник Луганського національного університету. Педагогічні науки*. – 2011. – № 20. – Ч. II. – С. 319–325.
11. Sun Y. Family Environment and Adolescents' Well-being Before and After Parents' Marital Disruption: a longitudinal analysis / Y. Sun // *Journal of Marriage and Family*. – 2001. – № 63(3). – P. 697–713.
12. Семейная социализация. Семейная психология : учеб. пособие / Т. В. Андреева – СПб. : Речь, 2004. – 264 с.
13. Соціальна педагогіка: теорія і технології : підручник / за ред. І. Д. Звереві. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 316 с.